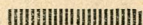

в журналах і політиці, чи мистецтві, чи науці, а особливо історії, чи в красній літературі. До тепер маємо виданих більше, чим 40 томів творчости Блюа, але то далеко не все! Безнастанно видають чи то його листи, чи ріжні ще недруковані фрагмети.

(Дальше буде).

Вячеслав Заїкин.

Русь, Україна і Великоросія.

II. Політичні та культурні взаємини південних (пра-українських і північних сх.-словянських земель у IX—XI ст.)

II.

Протягом IX—XI. ст. ми бачимо, правда, цілу низку спроб зєдинення сх.-словянських земель — в ріжних формах і з ріжними цілями, в звязку з економічною еволюцією Сх. Європи, розвитком дувинсько-дніпровського та волхово-дніпровського шляхів і перенесенням у наддніпрянські, наддвинські та надволховські краї головного економічного осередку Сх. Європи і тд.¹⁾ Але всі ті спроби не привели до утворення постійного звязку між сх.-словянськими землями.

Уже в першій пол. IX. ст. (а може й дещо раніше) Київська земля-держава здобула гегемонію й зверхність над сусідніми південно-східньо-словянськими землями-державами, й київські князі почали відбувати далекі походи — на византійські землі, на Табаристан і тд. на чолі безсумнівно великих на свій час військових сил, що належали очевидно до ріжних сх.-європейських (передовсім південно сх.-словянських) земель і племен²⁾. Що такі походи на византійські землі вже в першій пол. IX. ст. відбувалися досить часто, про це виразно каже відомий обіжник патр. Фотія. Та ясна річ, що таких походів Київська Русь не могла б відбувати без допомоги інших південно-східньо-словянських земель. Про певну могутність Київської землі-держави та про підпоряд-

¹⁾ Дещо докладніше питання про економічну еволюцію Сх. Європи в тих часах та про її значіння для політичних і культурних відносин у сх.-словянських землях освітлюю в розвідці „Chrześcijaństwo w Europie Wschodniej w połowie X-go wieku“, розділ I („Ελληνες“, 1926, I); там же подаю й літературу цього питання.

²⁾ Дуже ймовірно, що на створення цієї воєнної спілки під проводом Києва вплинула попередня зверхність хозарів над південними сх.-словянськими племенами. Скинувши зверхність хозарських каганів, київські князі спробували самі заступити їх місце у відношенні до інших південно-східньо-словянських земель. Але така спілка могла виникнути й незалежно від хозарського впливу, бо воєнні спілки у півд.-сх.-словянських племен бували й перед часами хозарської зверхности.

кування їй інших півд.-сх.-словянських племен, безпосередно або посередно, свідчать відомості про зверхність Оскольда над всіма півд.-сх.-словянськими племенами, і згадки про могутнього руського „хакана“ (в Бертин. аналах), і житія св. Стефана Сузького та св. Георгія Амастридзького ітд.

Та річ ясна, що це об'єднання не було державним, а чисто зовнішнім. Збирання данини київським князем, обов'язок взаїмної воєнної допомоги, спільні воєнні походи, спільна оборона перед ворогом, спільні торговельні й т. п. договори з чужими державами (головно Візантією) тощо, отсе зміст і ціль сх.-словянського об'єднання тих часів. У внутрішнім житті всі ці землі лишалися певно цілком самостійні. Словом, так само, як і за часів зверхності Валінана, це був лиш союз невеликих держав-земель, конфедерація чи ще скорше „складна держава“ (Staatenstaat), а не одна держава.

До середини IX. стол. це зовнішньо-політичне об'єднання східних словян обмежувалося, очевидно, землями південно-східно-словянськими (пра-українськими); бо археологія не дає ніяких підстав приймати існування раніше сердеини IX-го ст. якихбудь зв'язків між південними (пра-українськими) й північними сх.-словянськими землями. Знаменита волховсько-дніпровська „путь изъ Варягъ въ Греки“, треба думати, в тім часі ще не була відома; великий східній шлях — Ostweg провадив тоді далі на схід, через Волгу; сей волзький шлях лучив нормансько-прибалтійські землі (й через їх посередництво взагалі всі північні краї Європи) з арабо-іранським світом, який переживав тоді золоту добу свого розцвіту й могутности; цей шлях був далеко важніший і приваблювавший, ніж усі шляхи до Візантії, яка в тім часі перебувала в кризу й уступала і в багацтві і в могутності й навіть у культурі арабо-іранському світові. Отже волзький шлях — аж до початків, чи навіть до середини X ст. служив головною економічною артерією Сх. Європи, й був також лучником і ріжних сх.-європейських народів; якщо нормани в тім часі діставалися в південно-східно-словянські землі, то головно, здається, саме цим кружним шляхом (порівн.: докази й міркування славнозвісного дослідника літописів О. Шахматова).

Безпосередного шляху між Новгородом і Києвом та взагалі між південними (пра-українськими) й північними сх.-словянськими землями до середини IX. ст. очевидно не знали. Отже східно-словянський південь — Україна й східно-словянська північ (землі новгородська й кривіцька) до половини IX ст. жили незв'язані зі собою, зовсім особнім економічним, державним і культурним життям. Північ знаходилася під сильними культурними впливами норманів, котрі були передатчиками з одного боку культури північно-західно-європейської, з другого боку арабської й взагалі східної; південь (Україна) — під впливали Хозарії, Кавказу, Малої Азії, Візантії, Дунайської Болгарії, Чехо-Моравії. Північ залишалася ще чисто поганською; ніяких найменших слідів християнства аж до часів св. Ольги, чи навіть до Володимира Вел.

там не видно; натомість, південь, Україна, вже віддавна підлягала християнським впливам, так що в середині IX ст. уже можлива була спроба утворення київської митрополії¹⁾.

Щойно в 2-ій половині IX ст. починається усталення звязку між південними й північними сх.-словянськими землями. Відкриваються нові торговельні шляхи, які лучать південну Русь зі сх.-словянською кривіцько-новгородською північчю: спершу — шлях двинсько-дніпровський — через землю кривичів, простіший, ближчий і лекший, а по якімсь часі й значно складніший, дальший і трудніший — волховсько-дніпровський. Судячи по відомостям „Повѣсти временныхъ лѣтъ“, відкриття цих шляхів припадає приблизно на часи Оскольда. По словам літопису, Оскольд старався підбити Полоцьку землю, тобто іншими словами опанувати північну частину двинсько-дніпровського шляху; далі в Оскольда, як відомо, почалася боротьба й з Новгородом, що одначе привела до перемоги новгородсько-норманського князя Олега й загибілі самого Оскольда. Археологія приблизно від того ж часу датує перші, ще досить слабкі сліди торговельних і культурних зносин північних і південних сх.-словянських земель.

Першим князем, якому вдалося перевести зовнішнє об'єднання більшости (чи навіть майже всіх) сх.-словянських земель — північних і південних, до галицько-українських хорватів включно, був — після літопису — Олег. Та все, що ми знаємо про Олега, змушує нас думати, що цей прославлений мандрівний князь-войовник, певно, й не мав у цілях якогось ближчого зєдинення підбитих ним сх.-словянських земель, на чолі котрих лишалися свої місцеві „великі й світлі князі“. Об'єднання сх.-словянських земель за Олега було, очевидно, чисто зовнішнє, — зі смертю ж Олега всякий звязок між сими землями зник. Ігор Старий, якого на підставі літопису, слід уважати наступником Олега, не тільки не мав під своєю зверхністю всіх тих земель, що були „під Олегом“, але навіть найближчих сусідів мусів наново підбивати.

Значіння економічне, культурне і вкінці — почасти й політичне зближення південної й північної Сх. Словянщини й зокрема двох головних сх.-словянських центрів — Києва й Новгорода починається, здається, лише з серед. X. ст., тобто в останні роки князювання Ігора й особливо за часів кн. св. Ольги та її наступників. Саме коло того слабнуть торговельні звязки Сх. Європи й варягів з арабо-іранським сходом (котрий переживає в X. ст. крізу), тратить у звязку з тим своє значіння і волзький шлях, — а центр економічного життя Сх. Європи переноситься на Дніпро, на шлях „ізъ Варягъ въ Греки“, який набуває першорядного значіння, почасти також у звязку з відродженням Византії в X. ст. Розвиток торговельних зносин на волховсько-дніпровському шляху цілком природно приводить до затіснення відносин між Києвом і Новгородом, а з другого боку також до конкуренції та

¹⁾ Пархоменко, *op. cit.*, с. 107.

боротьби між ними. Рівночасно, в зв'язку з економічним розвитком Київської Русі та інших сх.-словянських земель, ускладнюється й їх суспільно-державна організація, повстає державно-правлячий механізм, видаються спеціальні „уставаи и уроки“ і т. д. Наконєць, під впливом знайомости з політичним устроєм і культурою Візантії, з'являється, здається, думка про наслідування Візантії, про реформу держави релігійну, державну й політичну, а з прийняттям християнства деякими сх.-словянськими князями й боярами переноситься певно й ідея єдинодержавія і проявляється, можливо, вже свідоме змагання до справжнього, державного зєдинення сх.-словянських земель в одну велику й могутню монархічну християнську Руську державу.

Св. княгиня Ольга вже не обмежується збиранням данини з підвладних земель, а звертає увагу й на їх внутрішнє життя, видає „уставаи“ для тих земель, основує в них міста, робить навіть спробу поширення в них християнства. Зокрема, енергійну діяльність проявляє вона у Кривіцькій землі (що ніби то була її батьківщиною). — Син і наступник св. Ольги — Святослав (котрого звичайно прийнято малувати мандрівним лицарем — „богатирем“, що не звертає уваги на внутрішнє життя держави та її інтереси) — свідомо чи невідомо — робить, в кожному разі, діло великої державної ваги: своїми походами він закріплює панування київської держави над сх.-європейськими шляхами; він же, здається перший після Олега, принаймні зовнішно підпорядковує Новгород Києву, далі трохи чи не перший з київських князів робить спробу асимілювання підбитих народів з київськими полянами шляхом переселювання і т. д. — Ще яскравіше виявляються змагання до зєдинення та уодностайнення сх.-європейських земель і народів, підбитих під зверхність Києва, за часів Ярополка I-го (969—979) і св. Володимира Вел. (979—1015). Ярополк виганяє князів з їх столиць і становить на їх місце посадників, себто руйнує в самих підставах самостійність і окремішність цих земель; Володимир, подібно до Святослава, але в значно ширших розмірах переводить переселення. Нарешті, Володимир переводить велику релігійну реформу, поширює в сх.-словянських землях християнство, а разом з тим і християнську культуру, котрі кладуть дуже важну підвалину до пізнішого культурного і ніби національного взаємного зближення всіх сх.-словянських племен, до утворення — на основі спільної віри й спільної східно-християнської культури осібногo руського (сх.-словянського) культурного світу.

Але за життя самого св. Володимира й навіть його ближчих наступників поширення християнства й християнської культури ще не приводить до зближення всіх сх.-словянських племен між собою; християнська проповідь за часів Володимира має успіх тільки на півдні, на Україні; на півночі вона зустрічає рішучий спротив — в Новгороді Добриня й Путята хрестять населення „мечем і огнем“, в душі це населення залишається, звичайно,

поганськими; в інших північно-східньо-словянських землях довго не вдається перевести навіть і зовнішньої християнізації.

Взагалі, спроби тіснішого з'єднання сх.-словянських земель, особливо сх.-словянської півночі — Новгород і Полоцьк з півднем — Київською Русю, зустрічаються з рішучим і найсильнішим спротивом окремих земель. Реформи Ольги, як відомо, кінчаються невдачою; Ігор Старий, Ярополк I, Святополк I гинуть у боротьбі за об'єднання сх.-словянських земель; по смерті Олега, Ігоря, Святослава, Володимира Вел. зібрані ними союзи держав розпадаються, й їх наступники з великими труднощами намагаються наново підбивати неслухняних васалів. Правда, ступнево в більшості сх.-словянських земель княжі престולי переходять до одної династії — Рюриковичів, але се династичне „об'єднання“ не веде, як ми вже згадували, до об'єднання державного. Рюриковичі рішучо боронять самостійности своїх земель-держав і рідні брати з династії Рюриковичів ріжуться ледви чи не гірше, ніж чужі між собою князі. Іноді й сини-васалі виступають проти батька, що сам був їх посадив на залежні від нього столиці, як прим. в обороні незалежности Новгорода виступає проти Володимира Ярослав Мудрий.

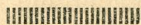
Таким чином, не вважаючи на економічне зближення сх.-словянського півдня й півночі, заведення християнства в сх.-словянських землях і заміну в багатьох сх.-словянських краях місцевих династій одною династією Рюриковичів, ні в 2-ій пол. X., ні на поч. XI. ст. державної одности сх.-словянських земель не було. Не вдалося її усталити й наймогутнішому, здається, зі старих київських князів Ярославові Мудрому. Не кажучи вже про те, що до 1036 р. він взагалі мав під своєю зверхністю лише західну половину Сх. Словянщини (без Полоцької землі), але й пізніше не всі землі підлягали його зверхності: Полоцьк був незалежний — се знаємо напевно; незалежна була мабуть і земля Болоховська і т. д. Та й ті землі, що були під зверхністю Ярослава, розуміється не втратили своєї державної окремішности; зокрема, що торкається Новгорода, як відомо, новгородці забезпечили свою державну окремішність спеціальною умовою з Ярославом, заключеною перед його походом на Київ проти Святополка I. Правда, Ярослав у найважливіших сх.-словянських столицях посадив князями своїх синів, та — як ми вже нераз зазначали — династичне „об'єднання“ мало впливало на взаємини сх.-словянських земель, що яскраво й виявилось через яких двадцять років по смерті Ярослава, коли почалася боротьба між його синами й потім також внуками.

Смерть Ярослава Мудрого, яку часто вважають переломним моментом в історії сх.-словянства, коли начебто „єдина“ Руська держава розділилася на кілька держав, по „заповіту“ Ярослава, — в дійсності не внесла істотних змін в державно-правну організацію східнього словянства (але цим ми, розуміється не хочемо сказати, що вона не мала політичного значіння): єдиної Руської держави не було й за Ярослава, не було й перед ним; було лише

об'єднання, основане на данницько-васальній залежності різних сх.-слов'янських земель держав від Київської землі-держави, яке розсипалося зі смертю кожного князя. Ярославові, правда, вдалося в останніх 18 роках свого князювання держати своїх синів-васалів у послуші, та це ще, розуміється, не означало державного об'єднання сх.-слов'янських земель¹). Умираючи, Ярослав хотів задержати, принаймні, зовнішнє об'єднання сх.-слов'янських земель і в своїм заповіті він наказував молодшим синам шанувати свого сюзерена-старшого брата, князя Київського (Ізяслава I) так само, як шанували вони його, Ярослава. Отже ідея Ярославового заповіту полягає в змаганні задержати на будуче status quo, установлене в останніх роках його життя. — Дійсно, коло двадцяти років по смерті Ярослава Мудрого, цей заповіт його шановано; а навіть більше того — Ізяслав, при допомозі братів — Святослава й Всеволода, почав навіть робити заходи до державного об'єднання сх.-слов'янських земель²). Та ця спроба не вдалася так само, як і попередні. Державна окремішність різних сх.-слов'янських земель залишилася й надалі непорушною.

Не було за Ярослава Мудрого та його ближчих наступників так само й релігійно-культурної одности сх.-слов'янських земель. Поширення християнства на початку може навіть поглибило релігійно-культурні різниці між окремими частинами сх.-слов'янського світу: під той час, як на півдні (на Україні) вже панувало християнство та християнська культура й появлялися такі визначні церковні й культурні діячі, як митрополит Іларіон, св. Теодосій Печерський і баг. ін., в землі Новгородській під зовнішнім виглядом християнства ще міцно держалася поганська віра (що особливо яскраво виявилось підчас викликаних волхвом поганських заворушень 1074 р.), а в землях Ростовській, Муромській і Вятицькій ще й назовні панувало поганство, в останній — аж до XIII ст. (до часів св. Кукші, замученого вятицькими поганями), а почасти навіть і пізніше (у Мценській окрузі).

Отже думаємо, що говорити про існування ані державної, ані релігійно-культурної, а тим більше національної одности східніх слов'ян в IX—XI ст. неможливо.

¹) Стисліше об'єднання було, здається, лише між Київською, Чернігівською та Переяславською землею. Факти, що свідчать про таке об'єднання зібрав Новицький у праці „Снеми Руської землі“.

²) Сей момент я дещо докладніше постарався освітити у спеціальній нарисі про Ізяслава I в журн. „Китеж“, 1928, ч. 7—10.